

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ-Нью-Йорк
2004

Віктор ВЕКЛЕНКО, Ірина КОВАЛЬОВА,
Володимир ШАЛОБУДОВ (Дніпропетровськ)

АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИРІШЕННЯ ДИСКУСІЇ СТОСОВНО РОЗТАШУВАННЯ МІСТЕЧКА САМАРЬ ТА БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Територія обабіч Дніпра в районі гирла Самари й Нижнього Посамар'я протягом багатьох десятиліть є предметом численних дискусій: чи то про дату заснування м. Дніпропетровська¹, чи про розташування старовинного запорозького містечка Самарі (Самари)², чи про локалізацію на берегах дніпровської притоки запорозьких паланкових центрів і російських фортець XVII–XVIII ст.³ Картографічні матеріали, джерельні дані та результати історичних розвідок настільки суперечливі, що м. Новомосковськ Дніпропетровської області на підставі різноманітних студій називали і м. Самар'ю,

---

¹ *Бойко А. В.* Питання будівництва Катеринослава в працях Д. І. Яворницького (Матеріали до історії Катеринослава) // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького. – Запоріжжя, 1993. – С. 62–72; *Брехуненко В.* Дніпропетровський СНІД (Синдром наукового імунodefіциту) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 413–431; Дніпропетровськ: Віхи історії. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 49–54; *Кавун М. Е.* Картографічний матеріал кінця XVIII ст. як джерело з формування м. Катеринослава // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції. – С. 104–110 *Мицик Ю. А.* Скільки років Дніпропетровську? // Прапор юності. – 1990. – 31 липня; *Чернов Е. А.* Начало времени “URBIS” в истории Днепрпетровска // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – С. 110–114; *Швидько Г. К.* Пошуки істини (До початкової історії м. Дніпропетровська) // Наддніпрянська Україна: Історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 107–121.

² *Мицик Ю. А.* Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997; *Мицик Ю. А., Моспан Н. В., Плохій С. М.* Місто на Самарі. – Дніпропетровськ, 1994; *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 50, 116, 129.

³ *Апанович О. М.* Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 237; *Оглоблин О.* Гетьман Мазепа та його доба. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж; Торонто, 2001. – С. 88; *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С. 82; *Феодосій (Макиревський).* Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 408, 421, 519; *Швидько Г. К.* Картографічні матеріали РДВІД як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – С. 92–96.

і містечком Новоселицею, і Богородицькою фортецею. Оминаючи надзвичайно дискусійне питання про дніпропетровський “день народження”, пропонуємо для ознайомлення нові матеріали стосовно розташування окремих топонімів XVII–XVIII ст. на території Нижнього Посамар’я.

Вивчення історії України зазначеного періоду не можливе без локалізації на географічній карті об’єктів дослідження та узгодження з ними відомих за писемними й іншими джерелами топонімів. Зокрема, це стосується походження та локалізації російських військових поселень і фортець на українському Лівобережжі як кінця XVII, так і XVIII ст. Одним з нез’ясованих та гостро дискусійних питань є визначення розташування запорозького “містечка” Самарі (Самари, Старої Самарі) і його зв’язок із походженням сучасного м. Новомосковська. Щоб обґрунтувати перші узагальнення наших досліджень, вважаємо за необхідне представити розгорнуте зіставлення повідомлень археологічних джерел та історичних досліджень наших попередників у розвідках та студіях з історії Нижнього Посамар’я і навколишньої території узбережжя Дніпра. Сьогодні маємо багато праць з української історії XVI–XVIII ст., автори яких побіжно розглядають події чи місця на зазначеній території.

До початку 1990-х років, історики, описуючи ті чи інші події, пов’язані з територією вольностей Війська Запорозького Низового, простували шляхом Д. І. Яворницького (а також багатьох його сучасників), який в покажчику власних імен в “Історії запорозьких козаків” об’єднав в одне ціле Нову Самару, Новомосковськ, Новоселицю, Новоселівку, Самару, Самарчик, Самарь, Стару Самару (місто)⁴; в іншому місці припускав, що центром Самарської паланки (не конкретизуючи часовий відтинок) було місто Самар, воно ж інакше – Новоселиця й Новоселівка, сучасний Новомосковськ⁵; що Стара Самара – це Новобогородицька фортеця і Усть-Самарський ретраншемент⁶; що Новобогородицьку фортецю збудовано поблизу монастиря в Старій Самарі⁷.

Дану точку зору традиційно поділяє більшість дослідників історії Запорожжя, зокрема Ю. А. Мицик, котрий стверджує, що слобода Новоселиця – це м. Самара, а нині – Новомосковськ⁸. Як зазначається дослідниками, насамперед Г. К. Швидько, існує плутанина з визначенням Богородицької й Новобогородицької фортець⁹. У 1998 р. Г. К. Швидько на підставі аналізу картографічних матеріалів – планів і атласів Дніпра в цілому та окремих його ділянок – чи не першою з істориків аргументовано робить висновки про співвідношення зазначених укріплень. На думку дослідниці,

⁴ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 286.

⁵ Там само. – С. 161.

⁶ Там само. – С. 286.

⁷ Там само. – К., 1990. – Т. 2. – С. 52.

⁸ Мицик Ю. А. Козацький край... – С. 156; Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохий С. М. Місто на Самарі. – С. 38, 45.

⁹ Швидько Г. К. Картографічні матеріали РДВІД... – С. 92–96.

Богородицька і Новобогородицька фортеці є одним об'єктом, збудованим у 1688 р. поблизу козацького містечка Самар та монастиря на правому березі р. Самари. Однак залишки укріплень у селищі Шевченкове (межі м. Дніпропетровська), на її думку, не можуть бути ідентифіковані ні з Богородицькою фортецею, ні з Усть-Самарським ретраншементом, бо останній знаходився на лівому березі р. Самари, а не на правому. Дослідниця вважає, що ця пам'ятка фортифікації є рештками Миколаївського форпосту, спорудженого в період між російсько-турецькими війнами 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр.¹⁰ Крім того, що Г. К. Швидько локалізувала Богородицьку фортецю на правому березі р. Самари, вона підкреслює, що в жодному документі назви фортець не вживаються одночасно, навіть у тих, в котрих перераховуються всі існуючі фортеці, ретраншементи й редути¹¹.

Прикладом є комплекс документів XVIII ст. – “Архів Коша Нової Запорозької Січі”. У справі № 2 згадуються Усть-Самарський і Самарський ретраншементи¹², в справі № 6 – старосамарські жителі¹³, в різних документах справи № 9 – Усть-Самара й Стара Самара, Богородичне й Самарь¹⁴. У цих матеріалах справді немає чітко диференційованих назв Богородицької чи Новобогородицької фортець.

Г. К. Швидько зробила ще один важливий висновок, що у використанні термінів “місто” й “містечко” стосовно певного поселення велику роль відігравала традиція (“общенародное наречие”)¹⁵ або звичаєве право на запорозьких землях. Цим висновком частково зменшувалася плутанина в назвах на досліджуваній місцевості, коли поселення йменувалося і містом, і містечком. Разом з тим дослідниця припускає, що Стара Самара, Новоселиця, Катеринослав I і сучасний Новомосковськ – різні назви одного місця¹⁶.

Справжнім проривом у питанні ідентифікації топонімів Нижнього Посамар'я стала праця В. В. Бінкевича і В. Ф. Камеко, котрі визначають містечко Самарь кінця XVI – початку XVII ст., місто Самару 1688–1711 рр., Богородицьку (Новобогородицьку) фортецю і м. Стару Самару (Богородичне) в 1731 р. на правому березі р. Самари на околиці сучасного селища Шевченкового в м. Дніпропетровську¹⁷. Крім того, вони приділили увагу й

¹⁰ Там само. – С. 96.

¹¹ Там само. – С. 93–94.

¹² Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775 рр. – К., 1998. – Т. 1. – С. 96.

¹³ Там само. – С. 397–398.

¹⁴ Там само. – К., 2000. – Т. 2. – С. 75, 84–85.

¹⁵ Швидько А. К. Типология городов Левобережной Украины второй половины XVII–XVIII века // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1989. – С. 106–115.

¹⁶ Швидько Г. К. Коментарі // Феодосій (Макаревський). Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття. – С. 1063; її ж. Передмова // Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С. 5–6.

¹⁷ Бінкевич В. В., Камеко В. Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. – Днепропетровск, 2000. – 156 с.

Новосергіївській фортеці як невід'ємній складовій російських укріплень досліджуваного періоду на запорозькій території, збудованій 1689 р. в урочищі Сорок Байраків біля Вільного броду (сучасна околиця с. Вільного Новомосковського району Дніпропетровської обл.)¹⁸.

У "Малій енциклопедії українського козацтва", окремі статті якої, на наш погляд, потребують додаткової аргументації, повідомляється, що Богородицька фортеця (початок будівництва 12 (22) липня 1687 р., закінчення – 1688 р.) "зведена у нижній течії р. Самари біля запорозького містечка Самари; 1691 р. нею оволоділи повстанці Петрика; Старосамарська фортеця увійшла до складу Української укріпленої лінії, а з 1744 року Самара (Стара Самара) стала паланковим центром Самарської паланки; залишки Богородицької фортеці не збереглися"¹⁹. Новобогородицька фортеця (Усть-Самарська фортеця) – "збудована в урочищі Сорок Байраків на правому березі Самари при її впадінні в Дніпро ... у 1688 році ... У 1691 р. фортецею оволоділи повстанці Петрика... Нині від неї залишилася чітка лінія валів, які швидко руйнуються разом з культурним шаром внаслідок розростання житломасиву Північний м. Дніпропетровська"²⁰. При цьому жодного разу не згадано про Новосергіївську фортецю, яку справді над Вільним бродом (про що писав ще М. Костомаров, який вважав її Новобогородицькою²¹) в урочищі Сорок Байраків і яку дійсно захоплювали, але не повстанці Петрика, а війська хана Девлет Гірея в 1711 р., причому за повною згодою місцевого населення, яке видало татарам російський гарнізон²².

Проте Новосергіївська фортеця розташована саме там, де це й описано Д. І. Яворницьким²³, – на північній околиці с. Вільного, рештки її валів значно пошкоджені будівлями колишньої тракторної бригади Новомосковського радгоспу-технікуму, але й зараз тут є система глибоких круч-байраків, а на узбережжі р. Самари знаходять численні фрагменти полив'яного посуду переважно XVIII ст.; за інформацією місцевих жителів під час поступової руйнації території колишньої фортеці були зібрані досить значні нумізматичні колекції середини XVII – першої половини XVIII ст.

Стосовно поєднання в одному місці Старосамарської (Богородицької) фортеці й центру Самарської паланки в 1740-х роках, слід зауважити, що навряд чи це було можливо, бо ще Феодосій (Макаревський) відзначив майже одномоментне зі спорудженням у м. Самарі російської фортеці виникнення запорозьких слобід Підгородньої і Спаської²⁴, куди переселилася

¹⁸ Там само. – С. 86–87, 89, 93.

¹⁹ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 42–43.

²⁰ Там само. – С. 350–351.

²¹ Костомаров Н. И. Мазепа. – СПб., 1889. – С. 15, 30.

²² Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1993. – Т. 3. – С. 326; Крупницький Б. Д. Гетьман Пилип Орлик. – К., 1991. – С. 26.

²³ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 63.

²⁴ Феодосій (Макаревський). Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії... – С. 519, 535.

запорозька старшина, яка не мала ані найменшого бажання жити поруч з московитами. Крім того, в 1688 р. була заснована слобода Самарчик, яка, за повідомленням упорядників видання Архіву Коша Нової Січі, стала центром Самарської паланки з 30-х років XVIII ст. і налічувала в 50-х роках того самого століття 9227 мешканців²⁵. З приводу можливості перебування центру Самарської паланки у XVIII ст. в Старій Самарі, то полтавські дослідники, на підставі аналізу джерел та історичних досліджень, повідомляють, що старосамарська сотня Полтавського полку “створена на землях Війська Запорозького в 1740-х рр. У складі Полтавського полку перебувала вже 31 липня 1744 р. Крайня верхня дата її перебування в підпорядкуванні адміністрації Полтавського полку – 1751 р.”²⁶ Крім того, в документах Архіву Коша й Генеральної військової канцелярії є низка повідомлень з цього приводу²⁷.

У зв'язку з цим ми знову наголошуємо на складності оперування вказівками джерел або тогочасним картографічним матеріалом. Так, не зважаючи на неодноразові експедиції І. С. Стороженка із залученням археологів і фахівців з металодетекторами і досі чітко не визначені місця табору Миколая Потоцького під час Жовтоводської битви (1648 р.). Аналогічна ситуація і з визначенням за допомогою картографічних матеріалів Богородицької фортеці й міста (містечка) Самари. Через найбільше нагромадження суперечностей і через першість у побудові фортеці на запорозьких землях серед інших московських військових форпостів наприкінці XVII ст., то й нашу увагу сконцентровано на двох основних об'єктах – Богородицькій (Новобогородицькій) фортеці й м. Самари, а також на супутніх їм топонімах.

На карті Якова Брюса і Мандена 1699 р. (написи латиною) зображення “Новгородис” і “Сергіївської” фортеці (мал. 1) орієнтовно розміщено в тих місцях, де їх локалізують дослідники В. В. Бінкевич і В. Ф. Камеко²⁸. На карті де Бексета, видрукуваній А. О. Скальковським (доповненій копії Генеральної карти 1751 р.), Стара Самара знаходиться там, де названі дослідники розташовують Новобогородицьку (Богородицьку) фортецю; далі, по правому ж березі р. Самари, за Кільченню, показано укріплення Піщаної Самари (мал. 2),

²⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775 рр. – Т. 1. – С. 96.

²⁶ Мокляк В. До питання про склад Полтавського козацького полку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 168–173, 172.

²⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713–1776 / Упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. – К., 1994. – С. 25, 34, 85; Репан О. А. Бунчукове товариство у 1735–1739 роках // Наддніпрянська Україна... – С. 33; його ж. Два документи з історії місцевого краю XVIII ст. // Під знаком Клію: На пошану Олени Апанович. Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 38–39; його ж. Наш край у 30-ті роки XVIII ст. // Історія та культура Подніпров'я: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 15; його ж. Поорілля у 1736 році // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – С. 97, 99, 100.

²⁸ Бінкевич В. В., Камеко В. Ф. Городок старинный запорожский Самарь... – С. 54.

Мал. 1. Карта Якова Брюса і Магдена 1699 р.
(за В. В. Бінкевичем і В. Ф. Камеко)

Мал. 2. Карта де Бексета, доповнена копія Генеральної карти 1751 р.
(за В. В. Бінкевичем і В. Ф. Камеко)

а на лівому березі, в гирлі – Усть-Самару²⁹ (на нашу думку, саме ця карта найкраще відтворює реальний стан речей). На карті Південної Польщі 1769 р. Новобогородицька фортеця (напис латиною “Новоградіцка”) розміщена на правобережжі Самари на рівній відстані як від самарських берега й гирла, так і від Дніпра³⁰ (ми вважаємо, що напис латиною “Новгородіс” є назвою для новозбудованого тогочасного містечка). На карті Новоросійської губернії 1778 р. Стара Самара поставлена на самарському лівобережжі, неподалік від її гирла, а Піщана Самара – на тому самому березі, вгору по течії³¹.

На реконструкціях другої половини XIX – початку XX ст. плутанина збільшується. Богородицька фортеця зображується на лівому березі р. Самари, недалеко від її гирла; Самарський монастир – на правому березі, між Дніпром і Новоселицею; р. Кільчень впадає безпосередньо в Дніпро напроти Нового Кодака³². Самарський монастир розташований на лівому березі річки Самари, трохи вище по течії за Усть-Самарським Богородичанським ретраншементом, а р. Кільчень знову впадає таки не в Самару, а в Дніпро³³.

Не менш цікаві й суперечливі сучасні реконструкції. На правобережжі р. Самари неподалік від її гирла – Новобогородицьк, трохи далі – Самарський монастир, на місці м. Новомосковська – Новоселиця³⁴. На карті “Вольностей Війська Запорозького Низового у XVI – 1-й пол. XVII ст.” є і Самара (на правому березі р. Кільчені при впаданні її в р. Самару), і Нова Самара (на місці розташування сучасного м. Новомосковська)³⁵.

І коли поєднуються історичні дослідження й ті чи інші комплекси картографічних матеріалів, то плутанина кількаразово збільшується. Прикладом того слугує ситуація в сучасному м. Новомосковську, про що вже йшлося: в ньому встановлено меморіальний камінь, на якому подано інформацію про розташування в цих місцях Новобогородицької фортеці. Крім того, на підставі легендарних даних про будівництво в Самарі чи Новоселиці дерев'яного Троїцького собору, з цим містом ідентифікуються і слобода Новоселиця, і козацьке місто Самарь (Самара)³⁶, тоді як у справі про будівництво в Самарчику нової великої церкви замість старої (про собор не йдеться) зазначені назви – Самарчик, Самар, Старий Самарчик, м. Самар³⁷.

Досить складно ідентифікувати на сучасній географічній карті ще один топонім Нижнього Посамар'я – Усть-Самарський ретраншемент, котрий міг

²⁹ Там само. – С. 113.

³⁰ Там само. – С. 55.

³¹ Там само. – С. 56.

³² Костомаров М. І. Богдан Хмельницький. – К., 1992. – С. 16.

³³ Аркас М. М. Історія України-Руси. – К., 1990.

³⁴ Стороженко І. С. Степовий кордон України (XV–XVIII ст.) // Дніпропетровськ: Віхи історії. – С. 44.

³⁵ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – С. 84.

³⁶ От Сечи Запорожской. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Днепропетровск, 1991. – С. 37, 53–54.

³⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713–1776. – С. 146–147.

знаходиться і на Поповому Мисі Ігреньського півострова (зараз це місце майже повністю зруйноване кар'єром і будівельними роботами), і на о. Мойці, де залишилися невиразні рештки укріплень і певний підйомний матеріал XVIII ст.

В усякому разі насичене листування між Кошем, Генеральною військовою канцелярією, київським генерал-губернатором і Сенатом з приводу старосамарського й усть-самарського перевозів і земель навколо них у середині XVIII ст. доводить стратегічне значення цього району і для Гетьманщини, і для Війська Запорозького, і для уряду Російської імперії. Проте, якщо XVIII ст. залишило для дослідників відносно значний комплекс джерельних свідчень про досліджуваний регіон, то матеріали XVI–XVII ст. збереглися в невиразних фрагментах, винятком з яких можуть бути грамота Стефана Баторія 1576 р.³⁸ та окремі документи з періоду після заснування Богородицької фортеці. Щодо іншого, ми маємо свідчення про розташування тут важливих козацьких і монастирських “уходів” – місць поселення і промислів³⁹. Також є підстави припускати наявність значного поселення і митниці в районі гирла Самари часів Великого князівства Литовського⁴⁰.

Існує лише одна можливість підтвердити чи спростувати ту чи іншу спробу реконструкції розташування орієнтовно визначеної пам'ятки: це – археологічні джерела. Саме вони дають змогу досить чітко встановити хронологічні межі функціонування пам'яток, про що наголошувалося на III Міжнародному конгресі українців у 1996 р.⁴¹

На жаль, значну частину пам'яток дослідити вже просто неможливо⁴². Зруйновано кар'єрами Старокодацьку фортецю і Усть-Самарський ретраншемент, рештки укріплень Нового Кодака розгорнуто під парк ім. Леніна та забудовано сучасними спорудами Нових Кайдак, більшість Січей затоплена. На сучасній території Самарського монастиря археологічних досліджень не проводилося ніколи, як і на території м. Новомосковська.

Протягом 2000–2002 рр. на місці гіпотетичного розташування Богородицької фортеці й м. Самарі на околиці згадуваного селища Шевченкового співробітниками науково-дослідної лабораторії археології Подніпров'я Дніпропетровського університету, де працюють автори, проводилися археологічні дослідження. На підставі розвідок В. М. Шалобудова було визначено

---

³⁸ Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С. 34–35.

³⁹ Мицик Ю. А. Місто на Самарі. – С. 14–15.

⁴⁰ Мороз В. Татарські напади і заселення Степової України // Під знаком Клію: На пошану Олени Апанович. Збірник статей. – С. 140; Бинкевич В. В., Камеко В. Ф. Городок старинный запорожский Самарь... – С. 29.

⁴¹ Козловський А. Роль археологічних пам'яток у вивченні історії запорозького козацтва // Історія. Матеріали III Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996. – Ч. I. – С. 43–48.

⁴² Мицик Ю. А. Феномен Українського козацтва і перспективні напрямки його дослідження // Там само. – С. 62.

наявність культурного шару з артефактами XVI – першої половини XVIII ст. Під час проведення археологічної практики З. П. Маріною та В. О. Ромашком було здійснено невеликі за обсягом розкопки з метою встановлення наявності, стану та датування культурних шарів як на площі фортеці, так і на так званому “нижньому місті” або посаді. Отримані матеріали дозволяють впевнено стверджувати: а) про належність укріплень у Старо-самарському ретраншементі; б) про передування будівництву Богородицької фортеці досить значного за розмірами поселення міського типу, в якому автори вбачають неодноразово згадуване в документах та історичній традиції “містечко старовинне козацьке” Самарь. Підтвердження цьому знаходимо у надзвичайній насиченості культурного шару нумізматичними та сфрагістичними знахідками, які вважаємо пов’язаними із розташуванням Самарі при перевозі через однойменну річку на важливому торговельному шляху, який сполучав Придніпров’я з південними та східними районами сучасної України та Подонням.

Щоб дати ґрунтовне уявлення про багатство культурного шару і, відповідно, про обсяги грошового та інших обігів на території фортеці та її посаду, нижче ми намагаємося ознайомити читача зі стислим описом найзначніших комплексів і окремих знахідок, які виводять цікаві висновки щодо рівня розвитку господарського життя регіону, розташованого на межі зіткнення інтересів Війська Запорозького Низового, Гетьманщини та Російської імперії. На сьогодні введено в науковий обіг нумізматичну колекцію понад 300 монет, яка підтверджує безперервність життя в цьому місці, починаючи з XIV до кінця XVIII ст.: серед них – пули ординського чекану 80-х років XIV ст., польські та взагалі європейські гроші XVII ст., російські від часів Михайла Романова до Катерини II⁴³; отримано інформацію про знахідки місцевими жителями на навколишній території срібної копійки Івана IV Грозного, мідних грошей Петра I, випущених після 1711 р. (що свідчить про продовження грошового й товарного обігу на цьому місці й після Прутського миру, за яким фортеця мала бути зруйнована). Не розглядаючи спеціально три екземпляри золотоординських мідних пулів XIV ст. через недостатність на час публікації інших знакових знахідок цього періоду, перейдемо безпосередньо до опису колекції.

Серед монет XVII ст. найдавнішими й найчисельнішими є польські білонові півторагрошовики короля Сигізмунда III, карбовані з 1614 р. за зразком німецьких драйпелькерів, котрі отримали в народі назву півтораків або чехів⁴⁴. Ці монети протягом століття лишалися найрозповсюдженішим номіналом у роздрібній торгівлі Польщі й України. Відомі випадки знахідок скарбів з півтораків разом з петровським сріблом (тобто були в обігу до

⁴³ Шалобудов В. Н. Находки монет на территории Богородицкой крепости // Проблемы археологии Поднiпров'я. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 123–134.

⁴⁴ Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Під ред. Д. Я. Телегіна. – К., 1997. – С. 177.

кінця століття)⁴⁵. Загалом знайдено 24 монети даного номіналу 1622–1625 рр. Потертість більшості з них свідчить про тривалий обіг, а знахідка дев'яти мідних екземплярів говорить про значний відсоток підробок. При розгляді підроблених монет помічено високий технічний рівень їх виконання: штемпелі виготовлялися із застосуванням пуансонів, як і на державних монетних дворах, а кваліфікація майстрів була достатньо високою. При побіжному огляді впадає у вічі тільки різниця в металі, і якщо б ці монети знову вкрити сріблом, то в загальній масі півтораків вони були б непомітними. Уважно порівнюючи зображення, вдалося виявити деталі, котрі ні в якому разі не могли з'явитися на державному монетному дворі внаслідок недбалості майстра (мал. 3. 1). Це стосується насамперед розміщення в центрі гербового щита косою “андріївського” хреста замість перев'язаного снопа (т. зв. “снопок Вазів”). До того ж замість трійки в титулі Сигізмунда і на місці номіналу (3 півгроша) вибите число 5, в слові REX (король) відсутня літера R, а в словосполученні DG (Божою милістю) літери змінили свої місця. На реверсі монети зіпсоване слово REG (королівство), а також неправильно зображений знак підскарб'я Миколи Даниловича “сас”. Крім того, літера N і число 4 передані дзеркально. Всі ці відхилення не могли виникнути випадково: можливо, що в майстра-карбувальника було бажання покепкувати таким чином над королівською владою. Така неповага, на наш погляд, могла носити замовний характер і вказує на вірогідне козацьке замовлення підробок. Є письмові свідчення про карбування Богданом Хмельницьким власних грошей в Чигирині⁴⁶. Проте, як здається, логічніше й вигідніше для гетьмана Б. Хмельницького, який постійно потребував коштів для ведення війни, було карбувати звичні вже для людності монети, ніж вводити свою, яку до того ж навряд чи сприйняла б широка торгівля. З іншого боку, існує безліч прикладів підробки на державному рівні грошей іншої країни з метою отримання певного зиску за рахунок підриву економіки ворога⁴⁷.

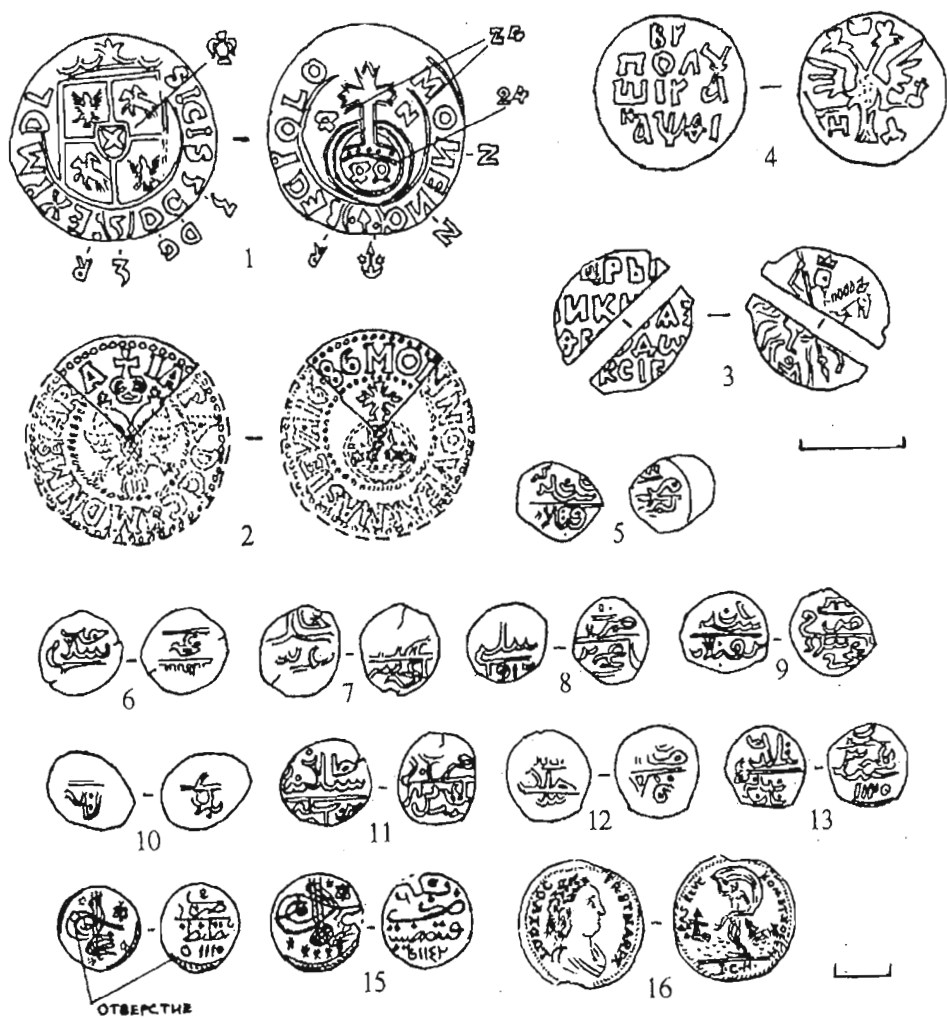
Повертаючись до інших польських номіналів, слід відзначити майже повну відсутність значніших грошей: так, навіть потрійний гріш – трояк з датами 1622–1624 рр. – зустрічається лише 4 рази. Не знайдено й найдрібніших монет номіналом у тернарій і солід. Соліди першої половини XVII ст. подані в наших матеріалах лише монетами шведського карбування Густава Адольфа 1631 р. і Христини 1640 р. З шести драйпелькерів Густава Адольфа є лише дві монети з датою 1633 р., через що багато дослідників розглядають їх як підроблені, оскільки король загинув у 1632 р. Проте їх відповідність пробі, вазі і стилю оформлення державних монет не дають нам підстав

---

⁴⁵ Супруненко О. Б. Диканський скарб 1953 року // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 152–158; Фролова Н. В. Клад монет XVIII в. из Добротова // Монеты, медали, жетоны. – М., 1996. – С. 222–224.

⁴⁶ Котляр Н. Ф. Кладоискательство и нумизматика. – К., 1974. – С. 116, 120.

⁴⁷ Вермуш Г. Афёры с фальшивыми деньгами. – М., 1990. – С. 80–81; Потин В. М. Монеты. Клады. Коллекции. – СПб., 1993. – С. 208–209.

Мал. 3. Монети й лічильний жетон з території Богородицької фортеці та м. Самарь.

бачити в цих драйпелькерах “сучавські підробки”, а тому ми поділяємо думку С. І. Климовського, який вважає ці монети продукцією монетного двору м. Ельбінга⁴⁸. Вони цілком могли карбуватися зі згоди шведського уряду для сплати утримання військам, де ім’я Густава Адольфа було дуже шанованим. Ще менше знайдено драйпелькерів Пруссії і Бранденбурга – в колекції їх лише три екземпляри. Окремо стоїть монета Бранденбурга в унії з Прусією номіналом в 6 пфенігів з датою 1694 р.⁴⁹

Досить часто зустрічаються польські мідні боратинки 1659–1666 рр. короля Яна Казимира. З вісімнадцяти знахідок чотирнадцять мають зображення литовського герба (Погонь) і лише на чотирьох ми бачимо польського орла. Всі без винятку монети сильно зношені, частина з них зі слідами подвійного удару штемпеля, щонайменше 3 боратинки фальшиві. Все це не викликає здивування – при примусовому курсі цих кредитних грошей їх карбування приносило значний прибуток, а підробка була поставлена на потік навіть на державному рівні, про що неодноразово письмово підтверджувалося сучасниками⁵⁰.

Російські гроші XVII ст. представлені чотирма знахідками копійок Михайла Федоровича 1613–1645 рр.⁵¹ Отримано також по одному екземпляру срібних копійок Олексія Михайловича і Федора Олексійовича⁵². Дуже цікавою є знахідка севських чехів, причому крім цілої монети знайдено акуратно вирізаний ножицями фрагмент (рівно чверть), призначений для розміну (мал. 3. 2). Ці монети карбувалися в м. Севську за наказом московського уряду в 1686–1687 рр. і призначалися для вжитку в Україні разом з польськими півтораками. Для більшої схожості імена і титули царів Івана й Петра передані латинськими літерами. Розрахунок Москви складався в бажанні покрити таким чином витрати на ведення війни, розраховуючись з населенням грошима звичного вигляду. Дуже низькопробні севські чехи з величезним небажанням приймалися населенням, незважаючи на суворі царські укази, що прирівнювали їх до “старих” чехів⁵³. Не отримавши бажаних наслідків, уряд був змушений вилучити монети з обігу й переплавити. Знахідки перших севських чехів у Присамар’ї розширюють наші уявлення про обіг цих грошей на українському ринку.

---

⁴⁸ *Климовский С. И.* Клад монет XVIII в. из с. Большие Проходы (Украина, Харьковская обл.) // Шестая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – СПб., 1998. – С. 109–111.

⁴⁹ *Шалобудов В. Н.* Находки монет на территории Богородицкой крепости // Проблемы археологии Поднiпров’я. – С. 128–129.

⁵⁰ *Новосельцев В. Н.* Боратинки. История чеканки и каталог // Нумизматический сборник. – М., 1992. – С. 70.

⁵¹ *Мельникова А. С.* Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. – М., 1989. – С. 275 (табл. 24 № 3.2), 285 (табл. 34 № 6.4).

⁵² *Спасский И. Г.* Русская монетная система. – Л., 1970. – С. 127 (№ 3), 136 (№ 2).

⁵³ *Зайцев В. В.* Некоторые вопросы чеканки и обращения севских чехов // Нумизматика в историческом музее. Нумизматический сборник. – М., 2001. – С. 232, 241, 242.

Межа XVII–XVIII ст. представлена срібними дротяними копійками Петра Олексійовича, починаючи з його спільного правління з братом Іваном⁵⁴. З двадцяти екземплярів копійок багато досить затертих, одна – брактеат. Про дрібне крамарство свідчать монети, розрізані вздовж для отримання номіналу в одну деньгу. Слід згадати про знахідку в фортеці половинки копійки з іменем Федора Олексійовича (1676–1682), друга половинка якої була знайдена в 250 м від неї в районі перевозу через р. Самару (мал. 3. 3). Судячи з концентрації на невеличкій ділянці монет дрібних номіналів, кількох натільних хрестів і битого гутного скла XVII–XVIII ст., на цьому місці вочевидь знаходилися шинок або корчма.

Дрібних грошей Петра I знайдено небагато. З трьох полушок 1718–1722 рр. одна, скоріш за все, була фальшива (мал. 3. 4). Їх підробка була надто прибутковою через карбування за дуже завищеною 40-рубльовою стопою, просте оформлення і дрібний розмір⁵⁵. Мідні копійки представлені двома екземплярами, а великого срібла немає зовсім. Навіть місцевими мешканцями, котрі активно вибирають монети з культурного шару при обробці городів, з великих срібних монет знайдено лише рубль 1731 р. і “полтиники” 1732 і 1760 рр. Наймасовіші монети середини XVIII ст. – полушка й деньга 1730–1754 рр. – зафіксовані в кількості більше 100 одиниць. Мідних грошей Єлизавети й Катерини II відносно небагато, що пов’язано з поступовим згасанням життя фортеці через втрату її військового значення і припиненням існування перевозу⁵⁶.

Найцікавішою особливістю регіону слугує присутність на його території і, відповідно, в фінансовому обігу грошей Кримського ханства. Всі монети, а їх більше 60 екземплярів, – білонові акче першої половини – середини XVIII ст. (мал. 3. 5–13). Не зважаючи на те, що невисока якість карбування не завжди дозволяє чітко визначити, при якому саме хані викарбувана та чи інша монета, зовнішній вигляд і фактура дозволяє обмежити час їх випуску 1715–1753 рр. Найдавніші монети мають ім’я Каплан Гірея I (друге правління), наймолодші – Халім Гірея, більше половини визначених монет – з іменем хана Арслан Гірея II (1743–1756)⁵⁷. Подібної концентрації монет кримського чекану практично більше ніде в Подніпров’ї не помічено, за винятком гирла р. Самари в районі Ігреньського півострова.

---

⁵⁴ Клецинов В. Н., Гришин И. В. Определитель лицевых строк проволочных копеек царя Петра Алексеевича. – М., 1992. – С. 35; Клецинов В. Н., Гришин И. В. Реконструкция и классификация штемпелей проволочных копеек совместного правления царей Ивана и Петра Алексеевичей (1682–1696 гг.) // Международный нумизматический альманах “Монета”. – Вологда, 1995. – С. 25–27.

⁵⁵ Храменков А. В. Фальшивые полушки 1718–1722 гг. // Девятая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – СПб., 2001. – С. 150–151.

⁵⁶ Бинкевич В. В., Камеко В. Ф. Городок старинный запорожский Самарь... – С. 112.

⁵⁷ Ретовский О. Ф. К нумизматике Гиреев // Труды Московского нумизматического общества. – М., 1905. – Вып. 1, 2. – Т. III. – С. 14 (табл. XIII–XV).

На наш погляд, така кількість монет безпосередньо пов'язана з гарнізо-нами Богородицької (Старосамарської) й Усть-Самарської фортець. Участь у кримських походах 1730-х рр. з подальшим поверненням військ до місць їхньої постійної дислокації, безсумнівно, призводила до притоку трофейної монети. А оскільки кримські монети виготовлені хоч і з низькопробного, а все ж таки срібла, то у звичного до європейського білона населення вони цілком могли прибрати участь у роздрібній торгівлі.

Гроші, карбовані в пізніший час, потрапляли на територію Нижнього Присамар'я, вочевидь, іншим шляхом, оскільки основні бойові дії велися в Молдавії і на Кубані. Кримський хан Селім Гірей (1743–1748), намагаючись підтримувати мирні відносини з Росією, зумів повернути багато російських полонянників, за що був обдарований 5000 золотих, а ще 1000 червінців були пожалувані йому в листопаді 1746 р.⁵⁸

Відносно мирний період у зносинах з Кримом у середині XVIII ст. послугував налагодженню торговельних стосунків у цих прикордонних землях, про що свідчить такий великий відсоток монет бахчисарайського карбування. Це підтверджують слова турецького публіциста Реслі Ахмед Ефенді, який разом з Васифом вбачав головну причину зіткнення Порти з Росією в польських заворушеннях і поведінці кримських татар⁵⁹. Опосередкованим підтвердженням участі кримських акче в торговельному обігу слугує відсутність у Нижньому Присамар'ї високопробних турецьких грошей. Знайдено дві турецькі монети акче, пробиті по краю, які використовувалися як прикраси (рис. 3. 14–15).

Крім монет, у фортеці знайдено західноєвропейські лічильні жетони XVIII ст.: два з них однакові, з портретом Людовика XV на лицевому боці (рис. 3. 16). Знахідки жетонів свідчать про використання при лічбі абака і вказують на продовження торговельних зв'язків з Західною Європою.

Разом з нумізматичними знахідками чи не найважливіше місце в підтвердженні розміщення та датуванні часу існування поселення Самарь на місці наступної фортеці та його значення для торговельних операцій посідає знахідка в 2002–2003 рр. семи торговельних свинцевих пломб, які функціонально пов'язуються із державною системою контролю за якістю товару, насамперед – тканин, і містять відомості про виробника, а інколи – час виготовлення.

Усі пломби належать до одного типу, головною ознакою якого є наявність гнучкої перемички – бандеролі, що сполучає дві округлі платівки з отвором по центру лицевої сторони та відповідним виступом на зворотній, за допомогою яких здійснювалося кріплення при стисканні пломби. Саме цей тип товарних пломб широко відомий у Західній Європі і, за типологією

---

⁵⁸ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. До присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1889. – Т. XV. – С. 222, 223.

⁵⁹ Там само. – С. 253, 254.

А. Г. Векслера та В. В. Зайцева, датується XVI–XVII ст. Аналогічні пломби знайдено у Новгороді⁶⁰, фортеці Орешек⁶¹, Смоленську⁶². Англійська товарна пломба, знайдена 1986 р. у Києві⁶³, теж мала бандероль, рештки якої помітні на обох платівках. Нижче наводимо опис торговельних пломб з Самарі – Богородицької фортеці, для яких можна припускати польське чи загалом західноєвропейське походження.

1 – цілком повний екземпляр. Діаметри платівок 21 мм, довжина бандеролі 40 мм. На лицевій платівці в центрі вміщено літеру S, зверху якої відтиснута римська одиниця – I; нижче літери A та K, в яких вбачаємо ініціали Сигізмунда I Старого. На зворотній стороні зображення відсутні. Найбільшу цінність має дата – 1524 рік, – яку викарбовано на бандеролі за допомогою пуансонів. У палеографії збережено особливості написання цифри 2 у вигляді літери Z, що властиво західноєвропейським монетам та печаткам початку XVI ст. (мал. 4. 1).

2 – цілком повний екземпляр. Діаметри платівок 26–28 мм, довжина бандеролі 15 мм. На лицевій стороні вміщено герб м. Гданська: зображення в овалному щиті двох рівнокінцевих хрестів з короною зверху. Щит з двох боків підтримують у геральдичній позі леви. Нижче герба вміщено дату, від якої залишилися дві останні цифри: 05. На зворотній стороні великими літерами в два рядки напис: BESTE SORTE.

На пломбі є ще два додаткові штампи. У верхній лицевій частині платівки розміщено зображення “процвітшого серця” в шнуровому обідку діаметром 10 мм. На зворотній частині штамп частково заходить на бандероль. На ньому зображено чотири латинські літери: LT(?)GS, розміщені хрестоподібно навколо літери I або римської одиниці. По краю штампу проходить лінійний обідок діаметром 13 мм (мал. 4. 2).

Виходячи з форми щита на гербі Гданська, вважаємо можливим датувати пломбу 1605 роком. Підстави: до правління Сигізмунда III (1587–1632) щит мав іншу, складнішу форму; за Сигізмунда III було впроваджено овальний щит, який зберігся до кінця правління Яна Казимира (1649–1668), після чого щит знову змінює форму⁶⁴.

3 – дефектний екземпляр (втрачено бандероль), діаметри платівок 22 мм. На лицевій стороні по центру викарбовано цифри VI і під нею II, які

⁶⁰ Янин В. А., Колчин Б. А., Миронова В. Г. и др. Новгородская экспедиция // АО 1977. – М., 1978. – С. 45; Рыбина Е. А. Товарные пломбы из Турнэ в Новгороде // Советская археология. – 1981. – № 1. – С. 398–400.

⁶¹ Кильдюшевский В. И. Средневековые печати и торговые пломбы из раскопок крепости Орешек // КСИА. – 1986. – № 183. – С. 110–114.

⁶² Сиденко Д. А. Западноєвропейская товарная пломба из Смоленска // Девятая всероссийская нумизматическая конференция. – С. 183–184.

⁶³ Климовський С. І. Пам’ятка англійської торгівлі XVI ст. з Києва // Археологія. – 1997. – Вип. 2. – С. 112–116 (мал. 1).

⁶⁴ Gutowski M. Monety polskie. – Warszawa, 1924. – Tabl. IX (№ 105), XI (№ 118), XII (№ 131, 134), XIX (№ 175, 180).

знизу облямовують лапи дворогого якоря із стрілоподібним завершенням кінців. На зворотній стороні в центрі пробито цифру 24, під якою є зображення лежачого на боці дворогого якоря. Клеймо на зворотній платівці було відтиснуто вже після з'єднання пломби, тобто пізніше за штамп на лицевій стороні (мал. 4. 3).

Вважаємо, що цифра 24 позначає дату. Деякі палеографічні особливості в написанні двійки більше властиві XVII ст., але не можна виключати одночасності першій з наведених пломб, дата якої не викликає сумнівів, тим більше, що їх знайдено поруч.

4 – дефектний екземпляр: наявна лише половина лицеві платівки діаметром 40 мм. Привертає увагу надзвичайна – до 2 мм – товщина останньої та наявність відбитків ливарної матриці у вигляді концентричних кіл. Крім великого отвору в центрі для сполучення платівок пломби, справа від місця кріплення бандеролі пробито ще один отвір діаметром 1 мм.

У верхній частині викарбувано за допомогою пуансонів напис, від якого вціліли лише три латинські літери: GEL, підкреслені роздільно-крапковим пояском. Центр композиції становило зображення долоні (правиці) з розведеними пальцями. На нижній частині лицеві платівки – відтиск ще одного, меншого за розміром, штамп, який частково перебиває попередній. Від нього збереглася частина подвійного лінійного обідка з трьома крапками у центрі, розташованими за схемою трикутника (мал. 4. 4). Місце виготовлення пломби встановлюється за написом, який є скороченням від назви голландської провінції та міста Гельдерн. Саме в такому скороченні й палеографії воно зустрічається на срібних та золотих монетах Голландської республіки першої половини XVII ст.⁶⁵

5 – дефектний екземпляр, від якого збереглася лише зворотна платівка діаметром 19 мм. На розплесканому виступі частково зберігся відтиск штампа у вигляді рельєфної складної фігури, проміжної між хрестом та якорем із довгим, загнутим на кінці штоком, вміщеної у суцільному обідку (мал. 4. 5).

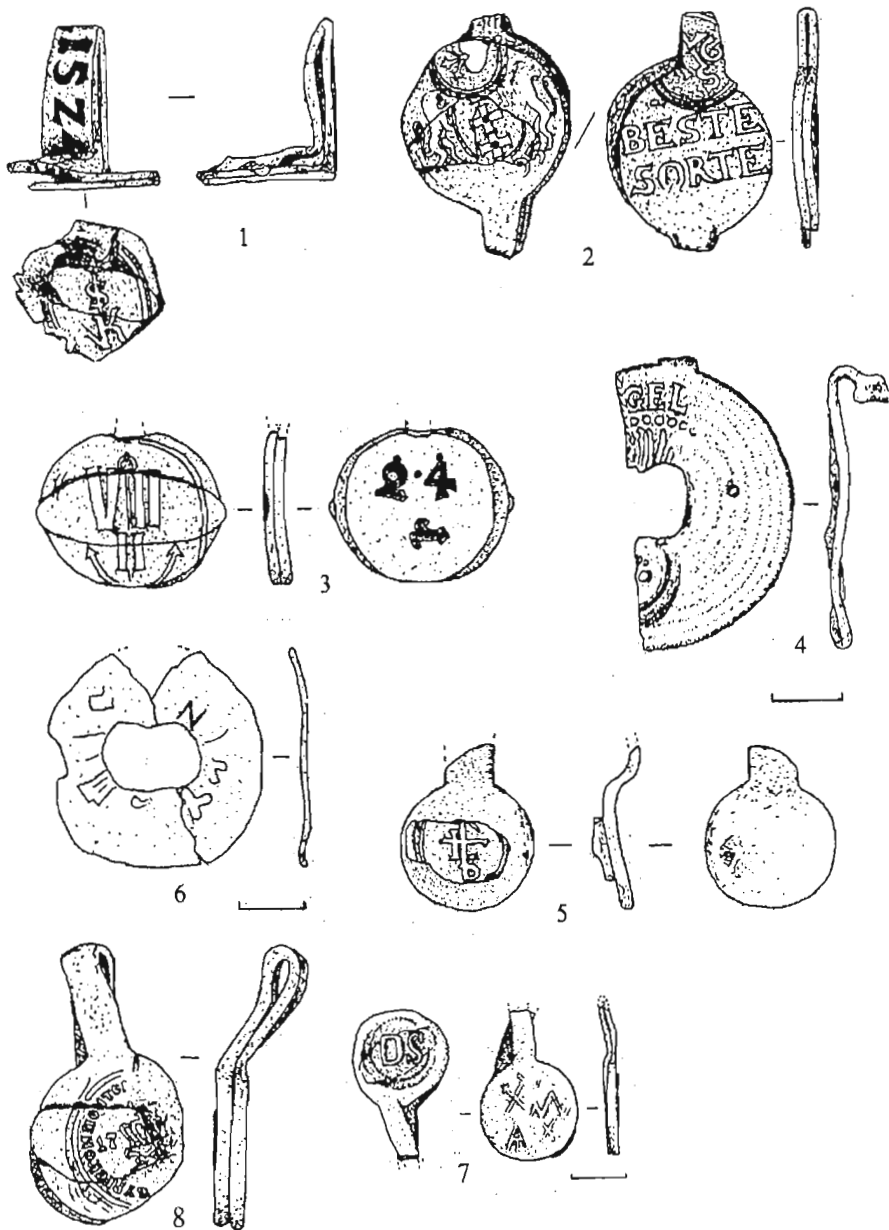
6 – дефектний екземпляр: вціліла лише лицева платівка з овальним отвором у центрі. Навколо отвору помітні рештки відтиску штампа у вигляді хрестоподібних знаків, доповнених викарбуваною різцем латинською літерою N (мал. 4. 6).

7 – повний екземпляр гарної збереженості. Діаметр пластин – 18 мм, довжина бандеролі – 11 мм. На лицевій платівці в крапчастому обідку розміщені латинські літери DS, на зворотній – нечіткі зображення окремих знаків або літер (мал. 4. 7).

Окремо виділяємо пломбу № 8, що належала Санкт-Петербурзькій поштової конторі. Кінцевий термін вживання подібних пломб визначається із зображення “старої” корони, яке зникає після 1712 р. Повний екземпляр

---

⁶⁵ *Рябцевич В. Н.* Нумизматика Беларуси. – Минск, 1995. – С. 364, 458 (табл. 75), 652 (№ 21).

Мал. 4. Торговельні (1-7) і поштова (8) пломби.

доброї збереженості. Діаметри платівок 20–22 мм, довжина бандеролі 40 мм. На лицевій стороні відтиснуто штамп із зображенням у центрі російської “старої” (вживаної до 1712 р.) корони, під якою вміщено два поштових ріжки. Довкола зображень в одинарному лінійному обідку пошкоджений напис “...бургскої пошто...” і рештки дати: 17... (мал. 4. 8).

За характером зображень розглянуті екземпляри № 1–7 належать до західноєвропейських. Особливо підкреслимо наявність сюжету “рукавиця – долоня”, який отримує розповсюдження в XV–XVII ст. Перше за часом зображення правиці в рукавиці долонею до глядачів відоме за свинцевою пломбою з шару XIV ст. на Михайлівському розкопі в Новгороді⁶⁶. На чотирьох пломбах з Москви⁶⁷ та на одній з Литви⁶⁸ зображення облямоване написом як і в нашому випадку.

Прямі рівнокінцеві хрести, близькі до зображених на лицевій платівці екз. № 6, досить розповсюджені й часто доповнюються геометричними знаками, які трактуються дослідниками як знаки власності. Останні мали розповсюдження в XVI–XVII ст. у Західній Європі, особливо – в Німеччині⁶⁹. Щодо датування невизначених пломб XVI–XVII ст., посилаємося на точку зору визнаного фахівця Лінаса Квізікевічуса⁷⁰, підтриману московським археологом В. В. Зайцевим, який вважає можливим продовжити час їхнього існування до XVIII ст.

Наведені дані свідчать про важливе місце, яке відіграла козацька Самарь – пізніше Богородицька фортеця – в торговельних зносинах із Центральною та Західною Європою і Росією, що знаходить пояснення в існуванні поруч перевозу через Самару, котрий відігравав важливу роль у здійсненні торгівлі із Слобідщиною та територіями далі на схід. Можна стверджувати, що саме цей фактор визначив виникнення першого укріпленого поселення, на зміну якому з часом була споруджена Богородицька фортеця. Концентрація знахідок пломб у Присамар’ї є свідченням не тільки існування тут значного торговельного центру, а й важливим показником економічного стану місцевого населення. Придбати цілий шматок іноземного сукна чи іншої тканини, а саме про це свідчать знахідки пломб, мав можливість лише заможний покупець або цей сувій був частиною платні значної кількості вояків. Сподіваємося, що наступні пошуки призведуть до нових відкриттів. Знахідка ж поштової пломби свідчить про неабияке зацікавлення

---

⁶⁶ Колчин Б. А., Хорошев С. А. Михайловский раскоп // Археологическое изучение Новгорода. – М., 1978. – С. 147–159.

⁶⁷ Векслер А. Г., Зайцев В. В. О находках западно-европейских пломб при раскопках на Гостинном дворе в Москве // Тезисы докладов VII Всероссийской нумизматической конференции в Ярославле. – СПб., 1999. – С. 242.

⁶⁸ Kvizikevicius L. Svininiu antspaudu radiniai Vilniye XVI–XVIII a importiniu audeclu precybos atspī ndvs // Lietuvos archeologija. – 1999. – Т. 18. – Р. 243.

⁶⁹ Рыбина Е. А. Археологические очерки истории Новгородской торговли X–XIV вв. – М., 1978. – С. 142 (рис. 29. 30).

⁷⁰ Kvizikevicius L. Svininiu antspaudu radiniai... – Р. 243.

російського уряду подіями, що відбувалися на південних кордонах тогочасної України, й підтверджує поштове спілкування із гарнізоном Богородицької фортеці. До речі, про це саме свідчить знахідка печатки на місці фортеці, виготовленої на зразок печатки великої московської митниці цього часу.

З приводу шляхів, якими товари, позначені пломбами, могли потрапляти у Присамар'я, можливо зробити кілька припущень. Перший шлях ішов від Гданська по Віслі до Кракова й далі через Волинь до Києва, а потім униз по Дніпру чи суходолом. Другий, т. зв. дунайський, починався в Південній Німеччині біля Регенсбурга, потім поділявся на угорський, котрий ішов через Галич та південні князівства до Києва, та шлях через Південну Польщу на Володимир-Волинський і звідти до Києва⁷¹. Виходячи з політичної ситуації, дунайський шлях для XVI–XVII ст. був малоімовірним; на користь переважного пересування товарів першим із згаданих шляхів свідчить традиційне розміщення великих торговельних пунктів на польсько-російському кордоні, прикладом чого Дорогочин Надбузький, де було знайдено чисельні пломби XII–XIV ст.⁷² і який не втратив свого значення і пізніше.

С. І. Климовський, розглядаючи англійську товарну пломбу XVI ст. з Києва, доходить висновку про шляхи, якими вона могла потрапити до міста. Таких, на його думку, було два – до Нідерландів або північних німецьких міст, а далі суходолом через Німеччину на вроцлавський ярмарок, звідти до Кракова й через Волинь до Києва. Другий – морем до Гданська, звідти по Віслі до Кракова і далі на Київ. Останній шлях, згідно з С. Климовським, був простіший і тому – головний⁷³.

Поряд з колекцією торговельних пломб гідне місце посідають знахідки військового спрямування – деталі вогнепальної і холодної зброї, картеч та козацькі гудзики й закаблуки. Всі ці речі досить чітко датуються XVII ст. Через те, що отримані артефакти знаходяться в процесі обробки й підготовки до публікації, ми обмежимося лише малюнками частини з них. Так, серед чисельних знахідок куль, різного роду металевих деталей обмундирування вояків та одягу козаків нами знайдені: курок фузеї (мал. 5. 1), кремені від рушниць у свинцевій обкладинці (мал. 5. 2), ключі від коліщатих замків аркебуз (мал. 5. 3), литі козацькі гудзики (мал. 5. 4), закаблуки, аналогічні знайденим на місці битви під Берестечком (мал. 5. 5), литу й ковану картеч (мал. 5. 6), бронзову кулелійку, перехрестя шаблі угорського типу (мал. 5. 7). Згадані предмети – лише незначна частка величезної колекції зброї та військового обладунку, що підтверджує постійне перебування численного військового контингенту на місці проведення досліджень.

Наступні два комплекси речових знахідок – матриці печаток і натільні хрести – мають скоріше особистий характер: вони несуть інформацію не стільки про події, скільки про окремих людей, а в деяких випадках допома-

⁷¹ Древняя Русь: Город, замок, село. – М., 1985. – С. 369.

⁷² Болсуновский К. В. Дорогочинские пломбы. – К., 1894. – Ч. I.

⁷³ Климовський С. І. Пам'ятка англійської торгівлі XVI ст. з Києва. – С. 115.

Мал. 5. Знахідки військового спорядження XVII – початку XVIII ст.

гають ідентифікувати не лише ареал походження колишнього власника речей, а й його ім'я чи рід.

Кожна нова знахідка печатки завжди стає подією, тим більше, якщо до наукового обігу вводиться не її відбиток, а власне матриця. При дослідженні території м. Самарь таких матриць печаток було знайдено вісім. Один лише цей факт вказує на важливість населеного пункту та фортеці у військовому, торговельному й політичному плані.

Перша печатка є бронзовою каблучкою з восьмикутною вставкою з прозорого рожевого скла розмірами 10 x 11 мм. На ній зображено план чотирикутної фортеці з двома кутовими вежами й орлом над ними. Виготовлена печатка шляхом відтиску на розігрітому до в'язкого стану склі металевого маточника. Така техніка дозволяє припустити виготовлення кількох екземплярів печаток, котрі, скоріше за все, слугували за адміністративні. Про те, що каблучка виконана не на індивідуальне замовлення, свідчить і її “безрозмірність”. Розімкнуті кінці дужки, які заходять один за один, дозволяли довільно змінювати діаметр, підганяючи, таким чином, під розмір пальця власника. Хоч печатка була знайдена в Богородицькій фортеці й має, на наш погляд, безпосередній зв'язок із нею, зображені укріплення зовсім не збігаються із збереженими до нашого часу. Відомо, що збудована в 1688 р. фортеця відбудовувалась і, можливо, перебудовувалась після 1731 р.⁷⁴ Але, скоріше за все, на печатці відтворені більш ранні укріплення козацького містечка Самарь, котре існувало на цьому місці при перевозі через р. Самару; до того ж поблизу на цей час не існувало інших укріплень, крім Кодака (з 1635 р.). Перша згадка про нього є у відомій копії грамоти польського короля Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р.⁷⁵ Тоді знаходить пояснення як форма укріплень, так і присутність польського гербового орла над ними.

Перстень-печатку можна датувати кінцем XVI – XVII ст. за низкою ознак і, насамперед, за формою матриці – прямокутною, зі зрізаними кутами – характерною для українських печаток XVII ст.⁷⁶ Насичений рослинний декор, що вкриває всю поверхню каблучки, також традиційний для ювелірних прикрас цього періоду (мал. 5. 1). Досить типовим є зображення на адміністративних і міських печатках різних укріплень і веж, особливо, якщо місту було надане магдебурзьке право⁷⁷. Зображений над фортецею орел⁷⁷

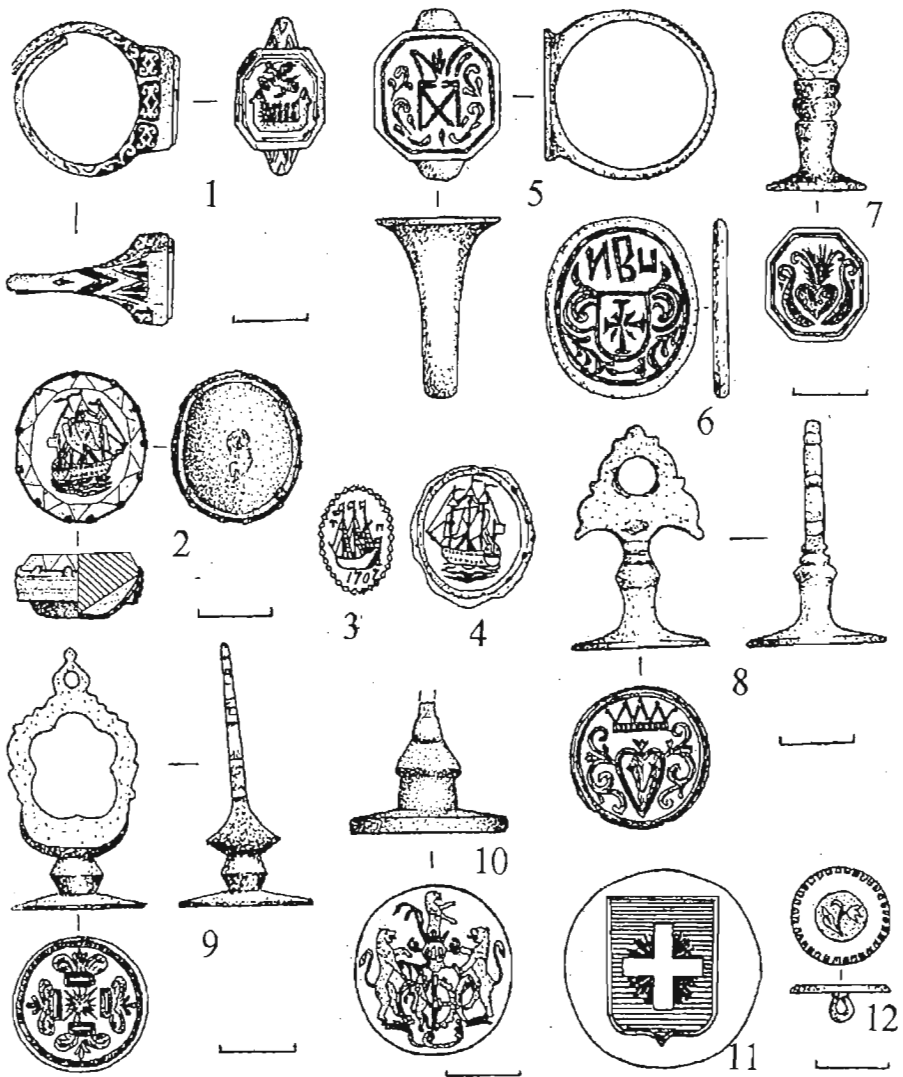
---

⁷⁴ Бинкевич В. В., Камеко В. Ф. Городок старинный запорожский Самарь... – С. 87, 88, 149.

⁷⁵ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 263.

⁷⁶ Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – Табл. ХVIII.

⁷⁷ Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесённые в полное собрание законов с 1649–1900 гг. – Репр. изд. 1899 г. – М., 1991. – С. 54, 55, 77, 82, 83; Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986. – С. 55–57.

Мал. 5. Колекція печаток і гербові гудзики:
 1-10 – матриці і відбитки печаток; 11, 12 – гудзики.

представлений у геральдичному положенні, що підкреслює корона, яка вінчає його (окремі деталі якої неможливо ближче роздивитися через її невеликі розміри та сучасний стан)⁷⁸.

Інша адміністративна печатка була знайдена на ділянці в фортеці, найбільше насиченій неординарними предметами: товарними пломбами, монетами, прикрасами тощо. Печатка є овальною вставкою в каблучку з безбарвного скла розмірами 20 x 18 мм з гранкою по краю. Зберігся також витончений бронзовий обідок – карст. Сліди припаювання свідчать про спосіб, яким він кріпився до втраченої у наш час дужки (мал. 5. 2). На печатці дуже тонко і професійно вигравіювано трищогловий фрегат з двома рядами портів. На відбитку корабель пливе в лівий бік, ніби віддаляючись від спостерігача (мал. 5. 4). Повною аналогією досліджуваному типу може слугувати печатка великої московської митниці 1707 р., на якій також зображено фрегат, що йде вліво⁷⁹. Будучи офіційним типом митної печатки петровського часу, печатка з фрегатом дає підстави вважати, що в Богородицькій фортеці на початку XVIII ст. була й митниця.

Обидві адміністративні печатки виконані на високому професійному і ювелірному рівні того часу, що уможливило централізоване виготовлення граверами за спеціальним замовленням.

Наступну групу матриць можна віднести до особистих печаток, які належали козацькій старшині; їх ідентифікація викликає певні ускладнення, оскільки українська козацька геральдика – складна й маловивчена галузь науки. Це пов'язано як з недостатністю писемних першоджерел, так і з штучним стримуванням досліджень даного питання в роки радянської влади. Єдина ґрунтовна праця з цієї проблеми – “Малороссийский гербовник” В. К. Лукомського и В. Л. Модзалевського – була перевидана лише в 1993 р. і не може охопити всієї різноманітності українських козацьких гербів. За справедливим зауваженням В. Л. Модзалевського, козацька печатка, що виникла “спонтанно”, насамперед з утилітарною метою, не мала суворих канонів і правил щодо побудови герба. Особливо це стосувалося ранніх печаток української старшини доби Гетьманщини, які вийшли, головним чином з народної маси в самому широкому сенсі цих слів⁸⁰. Тип герба на печатках повністю ще не склався і міг виправлятися і доповнюватися членами родів і їхніми нащадками за власним бажанням. Все це враховувалося нами при роботі з печатками з Богородицької фортеці.

Печатка № 3 (згідно із загальною нумерацією) є бронзовою чоловічою каблучкою діаметром 22 мм. Щиток плоский, зі зрізаними кутами, що наближує його до восьмикутника. Розміри 18 x 17 мм. Центром композиції слугує прямокутний щит, поле якого пересікається двома діагоналями (перев'язями), котрі утворюють “андріївський” хрест. Щит увінчаний стилізо-

⁷⁸ Арсеньев Ю. В. Лекции, читанные в Московском археологическом институте в 1907/08 году. – М., 1908. – С. 173, 174.

⁷⁹ Лакиер А. Б. Русская геральдика. – М., 1990. – С. 116 (табл. XIV, 8).

⁸⁰ Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – Табл. XIII.

ваною короною з трьома зубцями й оточений рослинним орнаментом. По краю печатки – рамка, що повторює форму щитка (мал. 5. 5). Печатка впевнено датується XVII ст. за восьмикутною формою щитка, найулюбленішою серед особистих печаток козацької старшини того часу. Даткування підтверджує стиль і техніка гравіювання. Аналогічно оформлені печатки наводять у своїй праці В. К. Лукомський і В. Л. Модзалевський⁸¹. З великим відсотком вірогідності зображений на персні герб можна пов'язати з нащадками Климентія Лагоди, котрий походив з роду Василя Лагоди, сотника хорольського (1685) і миргородського полкового осавула (1691–1701)⁸². Відсутність інших аналогічних гербів в українській козацькій геральдиці розглянутого періоду опосередковано підтверджує нашу позицію. До наведеного можна додати, що територія гирла р. Самари й Богородицька фортеця певний час знаходилися під владою Полтавського й Миргородського полків⁸³.

Наступна печатка № 4 є овальною бронзовою матрицею розмірами 24 x 21 мм, 2 мм завтовшки. На зворотному боці помітні сліди напилка й пайки, що вказує на існування втраченої раніше ручки. В центрі зображено невеликий гербовий щит з овальним нижнім краєм. У щиті розміщено хрест з розширеними кінцями і променями, які виходять з перехрестя. Навколо хреста багатий рослинний орнамент, котрий вкриває всю матрицю, крім невеликої ділянки над щитом, де викарбувані літери “ИВП”. Напис читається при повороті печатки на 180°. Літера “И” передана різьбярем без врахування дзеркальності відбитку (мал. 5. 6). Грубий стиль різьбярства й помилки говорять про низький професійний рівень майстра. Можливо, що печатку виготовлено безпосередньо на місці в зв'язку з гострою необхідністю візування якихось документів. Усі деталі дозволяють нам датувати печатку XVII–XVIII ст. Атрибутувати її за гербом важко, оскільки в “Малоросійском гербовнике” аналогії відсутні. Літери “ИВП”, безсумнівно, є ініціалами власника, і з певною часткою вірогідності можна припустити належність печатки полковнику самарському Гнатові Пшеничному. Останній згадується Феодосієм (Макаревським) у зв'язку з офіційним листом, датованим 22 лютого 1772 г. за № 749 до митрополита київського про затвердження Богородицької Свято-Покровської церкви⁸⁴.

Печатка № 5 також бронзова, прямокутна із зрізаними кутами й має розміри 15 x 14 мм. Відлита разом зі стержнеподібною, круглою в розтині ручкою, прикрашеною трьома поясками. Ручка закінчується кільцем для підвішування. Висота печатки – 25 мм, діаметр кільця – 9 мм. На печатці вирізане серце з язиками полум'я, що виходять з нього, крайні з яких трохи загнуті донизу. Серце облямовують дві волюти, вся композиція оточена восьмикутною рамкою (мал. 5. 7). Датується печатка межею XVII–XVIII ст.

⁸¹ Там само. – Табл. XVIII.

⁸² Там само. – С. 90.

⁸³ *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 76.

⁸⁴ *Феодосій (Макаревський).* Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії... – С. 408, 409.

Атрибуувати її важче, оскільки палаюче серце є основним елементом багатьох складніших гербів українського козацтва. Найближчим можна вважати герб роду Спащенка-Кич, де під палаючим серцем зображено півмісяць⁸⁵. Він належить нащадкам Юрія Спащенка – знатного військового товариша і в такому вигляді існує з 1721 р. Лежачий півмісяць вказує на відзнаку у війні з мусульманами і може бути пізнішим додатком. Можливо, що на печатці з Богородицької фортеці представлений ранній варіант герба, тобто до 1721 р.

Наступна за нею печатка № 6 круглої форми, діаметром 1,9 см і фігурною ручкою, 3 см заввишки, має зображення серця під короною з п'ятьма зубцями (мал. 5. 8). Знайдена в тридцяти метрах на північ від розглянутої печатки й відрізняється від неї лише короною, що дозволяє нам припустити як можливість родинних зв'язків власників обох печаток, так і належність їх одному власнику. В цьому випадку печатка була виготовлена замість втраченої, оскільки за низкою ознак є хронологічно пізнішою і може датуватися першою половиною XVIII ст. Цим пояснюється і додавання корони як претензії на знатне походження.

Печатка № 7 кругла, діаметром 19 мм й загальною висотою 35 мм. Виточена на токарному верстаті фігурна ручка спиляна з двох боків до товщини 1,5 мм і прикрашена вирізом, який повторює її зовнішні обриси (мал. 5. 9). На печатці розміщені чотири імператорські корони, розташовані навхрест навколо “сонечка” або багатопроменевої зірки. Такий сюжет не дозволяє нам віднести її до печаток козацької старшини, а припускає належність одному з офіцерів російського гарнізону фортеці. Композиція зображення знаходить близьку аналогію на грошах Петра I, карбованих петербурзьким монетним двором в 1724–1725 рр., де в центрі також є аналогічна зірочка. У зв'язку з цим печатка виготовлена не раніше 1724 р. Після невдалого Прутського походу Петра I фортеця, за умов мирного договору з Портою, була зруйнована в 1711 р. і відновлена лише після 1731 р.⁸⁶ Саме цим часом, скоріше за все, слід датувати розглянуту печатку й віднести її, таким чином, до найпізніших із знайдених у фортеці.

Печатку № 8 знайдено в 250 метрах на північ від фортеці, майже біля берега р. Кримки, що відповідає території, котру раніше займав посад. Вона є бронзовою матрицею овальної форми розмірами 23 x 22 мм. Обламана ручка збереглася до висоти 18 мм. На печатці зображено складний дворянський герб (мал. 5. 10), опис котрого проводиться за правилами, вживаними в європейській геральдиці, коли позначення правого й лівого боків дається відносно “носія” щита⁸⁷. Але тому що ми описуємо матрицю, а не відбиток, то її дзеркальність спрощує це завдання. Гербовий щит барокової форми

⁸⁵ Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – С. 173.

⁸⁶ Бинкевич В. В., Камеко В. Ф. Городок старинный запорожский Самарь... – С. 149.

⁸⁷ Арсеньев Ю. В. Лекции, читанные в Московском археологическом институте... – С. 141.

розділений вертикально на два поля. У правому зображена половина зубчатого колеса з квадратною втулкою. Згідно зі встановленими і визнаними канонами геральдики чотирикутник у середині колеса вказує на те, що воно належить до годинникових⁸⁸. У лівому полі – на задніх лапах стоїть лев, повернутий вправо. Щит увінчано турнірним лицарським шоломом під дворянською короною. Нашоломник має вигляд лева з роздвоєним хвостом, повернутого вправо. З обох боків щит підтримують леви в геральдичних позах. Печатка добре датується за формою щита.

Так, з'явившись у середині XVII ст., щит у стилі бароко міцно стверджується в західноєвропейській геральдиці в XVIII ст. Форма корони характерна для дворянських гербів Данії, Польщі, Італії, Франції⁸⁹.

На жаль, нам не вдалося встановити власника печатки, чотириразове повторення зображень лева, скоріше за все, слугує промовистою емблемою і вказує на його прізвище. Знахідка західноєвропейської печатки на території посаду підтверджує факт широких міжнародних контактів. На місці цієї знахідки раніше, вочевидь, розташовувалася корчма або подібний заклад: опосередкованим підтвердженням цього висновку виступає знахідка поблизу печатки двох західноєвропейських гудзиків. Перший є бронзовим позолоченим диском діаметром 27 мм і завтовшки 1,5 мм з гербовим щитом у центрі. Щит – найвживанішої в Європі, починаючи з кінця XVIII ст., французької форми. Дрібна поперечна штриховка передає лазоревий колір поля щита⁹⁰. В центрі розміщено грецький рівнокінцевий хрест з саявом. У російській геральдиці подібні герби відсутні. Тип срібного хреста на лазоревому тлі зустрічаємо в емблемах духовних осіб та французьких мушкетерів. Другий бронзовий гудзик відрізняється лише діаметром – 13 мм і зображенням тюльпана, оточеного широким обідком з зубчастим краєм (мал. 5. 12). Зворотні боки гудзиків гладкі, вушка припаяні з круглого в розтині дроту. Разом на території фортеці й посаду знайдено понад дві сотні гудзиків, проте майже всі вони гладенькі й відповідають у цілому загальноживаним у російській армії від Петра I до Катерини II зразкам.

Переходячи до стислого огляду колекції натільних хрестів, слід підкреслити стратегічне значення населеного пункту як у XVII–XVIII ст., так і в попередні часи. Значна кількість печаток, котрі належали верхівці українського козацтва, свідчить про збереження за нею важливої ролі у військовій і цивільній адміністрації Богородицької фортеці.

Колекція натільних хрестів, отримана з території фортеці й посаду, якому передувало містечко Самарь, на сьогодні налічує більше 60 одиниць, причому до наукового обігу введено вже 54 знахідки⁹¹. За стилем виконання

⁸⁸ Лакиер А. Б. Русская геральдика. – С. 46.

⁸⁹ Gert Oswald. Lexikon Heraldik. – Leipzig, 1984. – S. 320, 321 (N 19).

⁹⁰ Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи... – С. 3, 4.

⁹¹ Векленко В. О. Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. – С. 142–158; його ж. Православні старожитності Богородицької фортеці // Там само. – С. 56–74.

натільні хрести з Богородицької фортеці і її околиць досить різноманітні, що свідчить про їхню різночасовість та належність до різних шкіл і типів. Усі вони відносяться до виду простих (монолітних) нагрудних натільних хрестів. За типом майже всі вони належать до латинських (чотирикінцевих) хрестів, у яких вертикальна балка довша за горизонтальну, прямолінійних за формою або з розширеними чи звуженими до кінця балками, що виступає іноді класифікаційною ознакою⁹². Всі знахідки, в переважній своїй більшості, належать до двопланових за композицією, коли в латинський хрест вписано або класичний восьмикінцевий з тими чи іншими варіаціями чи додатками, або, як у хресті запорозького походження другої половини XVIII ст., – латинський хрест із розширеними балками.

З найдавніших екземплярів маємо два фрагментованих хрести XIV–XV ст., три хрести кінця XVI – XVII ст. Найбільше отримано російських виробів XVII ст. – 32 знахідки, що відповідає часу будівництва й функціонування Богородицької фортеці, причому більшість з них центрально- і північноросійського походження. Досить багато (8 одиниць) хрестів, виконаних у традиції українського бароко (мал. 6). Більше десяти – хрести російського походження XVIII ст.

Безумовно, чи не найцікавішими є знахідки українських барокових хрестів. Донедавна вважалося, що українці в XVI–XVIII ст. не носили натільних хрестів⁹³, проте ніде не конкретизувалися верстви населення, які не мали цього важливого культового атрибута. Цілком можливо, що це були власне запорозькі козаки⁹⁴, специфіка віросповідання яких не досліджена через відсутність репрезентативних джерел. Але полтавські археологи під час проведення археологічних робіт у центральній частині м. Полтави знаходили поховання XVII–XVIII ст. з натільними хрестами на небіжчиках.

Щоб краще “читати” зображення барокових хрестів на малюнку, даємо описи двох оригінальних витворів. Хрест № 41 (мал. 6. 1), загальною висотою з вушком 48 мм та 25 мм завширшки по раменах, з емальованою лицевою частиною, композиція якої складається з трьох компонентів – зовнішнього і внутрішнього хрестів та декоративного оточення.

Внутрішній восьмикінцевий хрест 21 x 11 мм стоїть на скелеподібній Голгофі, максимальна висота якої 3 мм, а основа – 5, 5 мм, котра має в собі символічне зображення Адамової голови. Обабіч зносяться спис і тростина, які, в свої чергу, слугують розподільними межами між літерами слова “н. и. к. а.” (переможець).

Зовнішній прямий латинський хрест з довжиною вертикальної балки 32 мм, горизонтальної – 21 мм, та їх шириною 7 мм був укритий синьою емаллю, крім горішньої частини вертикальної балки, яка була заповнена

⁹² Федоров Ю. Образ креста. История и символика православных нагрудных крестов. – СПб., 2000. – С. 11.

⁹³ Свешніков І. К. Музей-заповідник “Козацькі могили”: Путівник. – Львів, 1990. – С. 67.

⁹⁴ Історія Русів. – К., 1991. – С. 203.

Мал. 6. Барокві хрести кінця XVII – початку XVIII ст.

блакитною емаллю, де знаходиться скорочений під титлами напис “цр҃ь слвы”. По кінцях рамен в два ряди – скорочення під титлами: верхній ряд – “іс. хс.”, нижній – “снѣ. бжіи.” (Син Божий).

Декоративне оточення вкрите: вгорі – блакитно-білою емаллю, по кінцях рамен – синьою, унизу – білою. Зовнішні контури в цілому повторюють контури хреста, мають округлі лінії, властиві витворам українського бароко. Поле декору вкрите рослинним гіллястим орнаментом.

Зворотній бік (мал. 6. 1а) має подвійну композицію – основний хрест 32 x 21 мм з шириною горизонтальної балки 7 мм, вертикальної – 8 мм та декоративне оточення, заповнене рослинним орнаментом. Основний хрест несе в собі обережний варіант псалму “Да воскреснег Бог”, який відрізняється від канонічного зразка. Тло зворотного боку було вкрите синьою емаллю.

Хрест № 36 срібний литий, 36 (з вушком) x 22 мм, з уцілілим фрагментом срібного натільного ланцюжка 15 мм завдовжки. Композиція його складається на лицевому боці з трьох компонентів – зовнішнього і внутрішнього хрестів та декоративного оточення (мал. 6. 2).

Внутрішній восьмикінцевий хрест 19 x 10 мм стоїть на двопагорбній Голгофі максимальною висотою 2 мм і основою 3 мм. Обабіч нього зносяться спис і тростина, які мають підґрунтя не на Голгофі, а поряд з нею.

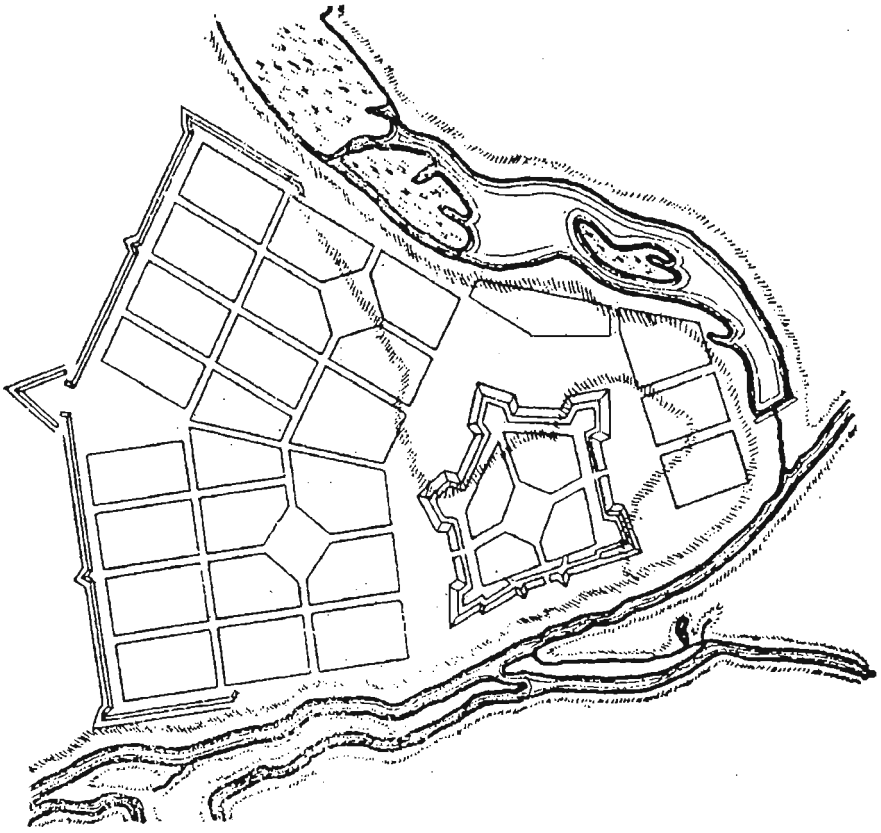
Зовнішній прямий латинський хрест 24 x 16 мм з шириною балок 5 мм має написи навколо верхівки й рамен внутрішнього. Вгорі – “ц. с. и. х.” (Цар Слави Ісус Христос), над і під раменами – текст, не прочитаний через недостатню прорізаність літер. Зауважимо, що це – третій у колекції текст, де ім’я Спасителя пишеться через літеру “и” (до нього подібна транскрипція відзначена на № 21 та 38). Декоративне оточення орнаментоване візерунками рослинного характеру.

Зворотній бік (мал. 6. 2а) складається з прямого латинського хреста й декоративного оточення, яке заповнене рослинним орнаментом. Нанесена на нього молитва Хресту-Хоронителю не прочитана повністю через відсутність прорізки літер.

Маємо також три невеликі, можливо – “жіночі”, хрестики, аналогічні зображеному на мал. 6. 3а. Інші знахідки як натільних хрестів, так і предметів аналогічного призначення не менше цікаві й самі по собі, проте в загальній сукупності отриманих артефактів дозволяють побачити картину, що значно відрізняється від звичних стереотипів. Описувати всі комплекси й окремі оригінальні знахідки в даній статті немає потреби. Частина матеріалів уже видрукувана⁹⁵, інші знахідки або в друці, або обробляються.

Проте на підставі синтезу джерелознавчих та історіографічних студій і археологічних надбань уже сьогодні можемо казати про важливість

⁹⁵ Ковальова І. Ф. Свідчення польської торгівлі з Присамар’я // Україна і Польща у світовій історії: Політика, економіка, культура. – Острог, 2002. – С. 43–45; Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе // Проблеми археології Подніпров’я. – С. 49–56; Маріна З. П. Археологічні дослідження Богородицької фортеці // Там само. – С. 35–40; Камеко В. Ф., Бінкевич В. В., Шалобудов В. М. До часу виникнення та місця знаходження “містечка Самарь” // Там само. – С. 40–49.

Мал. 7. План міста 1784 р. навколо фортеці.

Нижнього Посамар'я взагалі й території навколо м. Самари (Старої Самари) зокрема в торговельному, адміністративному та господарчому житті регіону в XVI–XVIII ст., а можливо і в давніші часи. Тим більше, що стали відомі знахідки, зроблені В. В. Бінкевичем й В. Ф. Камеко в 1955–1965 рр. на досліджуваній території – срібні монети XIV ст. Володимира Ольгердовича й татарські монети XIV–XV ст.⁹⁶

Таким чином, на підставі археологічних робіт маємо свідчення про досить значний український і запорозький слід в опануванні регіону в той час, коли ця земля вважалася спустошеною ординською навалою і татарськими нападами. Регіон, розташований у XVII ст. на межі зіткнення інтересів Гетьманщини, Війська Запорозького, Польщі, Кримського ханства й Росії не міг бути суцільною пусткою, і спроба будівництва великого міста наприкінці XVIII ст., першого Катеринослава на р. Самарі – поряд зі старовинними містечками й поселеннями – гарний тому приклад (мал. 7). Про це свідчать перші результати пошуків науковців – археологів Дніпропетров-

⁹⁶ Бінкевич В. В., Камеко В. Ф. Городок старинный запорожский Самарь... – С. 24.

ського національного університету. Завдяки проведеним дослідженням, дискусію стосовно розташування Богородицької фортеці можемо вважати вичерпаною. Так само сьогодні є досить вагомими підстави підкреслювати, що “старовинне містечко” Самарь було розташоване частково на території Богородицької фортеці, а більшою частиною – на місцевості, яка належала посаді останньої (зараз – селище Шевченкове), де добре простежується культурний шар XVI–XVII ст. і звідки походить переважна більшість знахідок, котрі підтверджують виняткове стратегічне та торговельне значення цього населеного пункту.